

HACI BEKTAŞ VELÎ'NİN MAKÂLÂT ADLI ESERİNDE AKIL-İMAN-AMEL İLİŞKİSİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN REASON-FAITH-DEED IN HACI BEKTASH VELÎ'S MAKÂLÂT

İSMAİL ŞİMŞEK*

Sorumlu Yazar

Öz

Bu makalede Hacı Bektaş Velî'nin iman anlayışı, akıl, kalp, dil ve amel ilişkisi çerçevesinde ele alınmaktadır. İslam düşünce geleneğinde iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel ile davranışa yansıma boyutlarıyla tanımlanırken Hacı Bektaş Velî, bu unsurların birbirini tamamlayan bütünlüğünü vurgular. Ona göre iman ne yalnızca bedensel ritüellere indirgenebilir ne de sadece duygusal bir teslimiyet olarak anlaşılabilir. İman, aklın idraki, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve davranışların bütünlüğü ile kemâle erer. Bu noktada Hacı Bektaş Velî, iman-amel ilişkisini de merkeze alarak ameli, imanın özü değil sonucu olarak değerlendirir; ancak amelsiz bir imanı da eksik görür. Diğer yandan makale, Hacı Bektaş Velî'nin düşüncelerinde aklın merkezi rolüne dikkat çekmektedir. Onun akıl vurgusu, Batı'daki aydınlanma sonrası ortaya çıkan katı akılcı anlayıştan farklıdır. Çünkü onun düşüncesinde iman, yalnızca akli muhakemeye değil, marifet, sezgi ve gönül tecrübesiyle tamamlanır. Bu bağlamda iman, şüpheden uzak, bilinçli bir teslimiyet ve iç huzur kaynağıdır. O, akıl-iman-amel ilişkisini bir bütünlük içinde yorumlayarak iman, zihinsel ve duygusal boyutların ötesinde davranışlarla içselleşen, ahlaki sorumlulukları kuşatan bir varoluş hali olarak tanımlar. Bu yaklaşım, hem İslam kelam geleneğiyle hem de tasavvufi düşünceyle uyumlu olup dini epistemoloji ile paralellik göstermektedir. Çalışmada onun akıl-iman-amel ilişkisi konusundaki düşünceleri modern düşüncelerle birlikte yer yer karşılaştırmalı olarak ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Akıl, İman, Amel, Hacı Bektaş Velî

Abstract

In this article, the understanding of faith (*īmān*) in the thought of Hacı Bektaş Velî is examined within the framework of the relationship between reason, heart, tongue, and action. In the Islamic intellectual tradition, faith is defined through three dimensions: affirmation with the heart (*taşdīq*), verbal confession with the tongue (*ıqrār*), and embodiment in deeds (*'amal*). Hacı Bektash Velî emphasizes the integrative unity of these dimensions. According to him, faith can neither be reduced solely to bodily rituals nor be confined merely to an emotional submission. Rather, faith reaches perfection through the discernment of reason, the confirmation of the heart, the confession of the tongue, and the totality of actions. At this point, Hacı Bektash Velî also highlights the relationship between faith and action, considering deeds not as the essence but as the consequence of faith; nevertheless, he regards a faith devoid of practice as deficient. On the other hand, the article draws attention to the central role of reason in Hacı Bektaş Velî's thought. His emphasis on reason differs from the rigid rationalism that emerged in the West

Araştırma Makalesi / Künye: ŞİMŞEK, İsmail. "Hacı Bektaş Velî'nin Makâlât Adlı Eserinde Akıl-İman-Amel İlişkisi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Özel Sayı 1 (Ağustos 2026), s. 169-184. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1793720>

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Anabilim Dalı, Denizli/Türkiye, e-posta.ismailsimsek@yahoo.com, ORCID:0000-0001-5682-7013

after the Enlightenment, for in his view faith is not constituted solely by rational deliberation but is completed by *ma'rifa* (gnosis), intuition, and the experiential knowledge of the heart. In this regard, faith is a conscious surrender free from doubt and a source of inner tranquility. By interpreting the relationship between reason, faith, and practice (*'amal*) as an integrated whole, he defines faith as a mode of existence internalized through action, transcending merely cognitive and affective dimensions and encompassing moral responsibility. This approach is consistent with both the Islamic *kalām* tradition and Sufi thought, and runs parallel to key concerns in religious epistemology. In the study, his views on the reason–faith–practice nexus are examined and evaluated, at points in a comparative manner, in dialogue with selected strands of modern thought.

Key Words: Philosophy of Religion, Reason, Faith, Deed, Hacı Bektash Veli.

Giriş

İmanın mahiyeti, akıl, kalp ve dil ile olan ilişkisi bağlamında Hacı Bektaş Veli tarafından ileri sürülen düşünceler İslam tasavvufi geleneğinde yer alan derin bir anlayışı yansıtır. Bu bağlamda alan yazın literatüründe birçok çalışma yapılmıştır. Biz, tasavvuf ve düşünce tarihi bağlamında betimleyici bir yaklaşımla ele alınan araştırmalardan farklı olarak Hacı Bektaş Veli'nin akıl-iman-amel anlayışını felsefi perspektiften analitik ve kavramsal çözümlemeye tabi tutarak değerlendirmeye çalıştık. Mevcut literatürde Makâlât'taki iman tasavvuru, çoğunlukla tasavvufi kavramlar çerçevesinde değerlendirilirken bu makalede akıl-iman-amel ilişkisini epistemolojik ve ontolojik boyutlarıyla sistematik bir bütünlük içerisinde ele alıp değerlendirdik. Özellikle Hacı Bektaş Veli'nin akıl vurgusunun temelinde yatan şeyin imanın yalnızca kalbî bir yöneliş ya da pratik yükümlülük değil bilinçli idrak, içsel tasdik ve ahlakî eylemle tamamlanan varoluşsal bir hal olduğu savı öne çıkarılmıştır. Bu yönüyle makale, alan yazın literatüründe yer alan çalışmalardan farklı olarak hem metodolojik hem de kavramsal düzlemde yeni bir okuma önerisi sunmaktadır.

Bilindiği gibi imanın akıl-kalp-tasdik-ikrar bağlamında yapılan tanımı temelde İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin “İman, kalp ile tasdik; dil ile ikrardır. Sadece ikrar iman olmaz. Çünkü sadece ikrar iman olsaydı, bütün münafıkların mümin olması gerekirdi. Keza sadece tasdik de iman olmaz. Eğer sadece tasdik iman olsaydı bütün kitap ehlinin mümin olması gerekirdi,” (Ebû Hanîfe, 1981, 73) şeklindeki açıklamasına dayanmaktadır. Bu tanımlarda ön plana çıkan şey, nassı ve bunu haber vereni kalben doğrulama, bu doğrulamayı dil ile ifade etme ve fiillerle gerçekleştirmedir (Ay, 2011, 53). Hem İslam kelamı hem de tasavvufi düşünce geleneğinde bu tür bir tanımlamadan hareketle kalp ile tasdik ifadesiyle, imanın içsel boyutu; dil ile ikrar ile bu içsel boyutun dışı vurumu ve hem kalp ile tasdik hem de dil ile ikrar boyutundan hareketle içsel boyutun dışı vurumu olarak bedenî davranışları yani amel olmak üzere üç boyutundan bahsedilir. Buna göre kalp ile tasdik, akıl ile kavranan hakikatlerin içsel olarak onaylanmasıdır. Çünkü tanımda geçen kalp kavramı kanı vücuda pompalayan, vücut ısını düzenleyen, asit-baz dengesini koruyan organ anlamındaki kalp değildir. Teolojik ya da daha özelde tasavvufi ve kelamî anlamda kalp, insandaki bilgi ve düşüncenin merkezi, anlama yetisi, idrak etme, kavrama anlamına gelir. Bu anlamda kalp ile akıl arasında herhangi bir epistemik ayırım yapılmaz. Nitekim Kur'an'da da akletme fiili kalbe nispet edilir, düşünme kalbin bir yetisi olarak görülür. Örneğin Araf 7/179 ayetinde geçen, “Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler” vurgusu bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Zira kalp Arapçada daha çok anlama, algılama, bilme, hüküm verme yeteneği yani aslında akıl anlamında kullanılmaktadır. Hatta Arap dili ve düşünce geleneğinde akıl kavramı, öncelikli olarak bireyin davranışlarını

yönlendiren ve ahlaki sorumluluğu şekillendiren bir olgu olarak anlaşılır (Câbirî, Muhammed Âbid, 2022, 36). Keza kelime olarak akıl, sözlükte bağlamak, tutmak, men etmek, alıkoymak, hapsedmek anlamına gelir. Nitekim devenin ayağına bağlanan ip anlamında ikâl sözcüğünden türemiştir. Temel anlamı ise bağlamaktır (Altıntaş, 2005, 234). Bu bağlamda akıl, ahlaki düzlemde bireye iyi-kötü, güzel-çirkin, yararlı-zararlı gibi durumlar karşısında onları birbirlerinden ayırma imkânı tanıyan temel temyiz etme gücüdür. Bu anlamda yalnızca bilgiyi işleyen soyut bir düşünme gücü değil aynı zamanda eylem ve davranışlara değer atfeden, onlar hakkında estetik ve değer yargıları atfetmemizi sağlayan bir meleke konumundadır. Ayrıca insanın hem ahlaki sorumluluğunun hem de bilinçli seçimlerinin temelini oluşturan ayırt etme kapasitesidir. İslam kültürünün temel kaynağı olan Kur'an incelendiğinde, akıl kavramının büyük ölçüde ahlaki ve değer temelli bir içerikte kullanıldığı da görülmektedir. Kur'an'da akıl, çoğunlukla iyi ile kötüyü, hidayet ile dalaleti ayırt etme şeklinde zikredilir. Dikkat çekici bir husus da, Kur'an'ın akıl kelimesini isim ya da mastar formunda değil daima fiil kalıplarıyla kullanmasıdır. Nitekim *a k l* köküyle doğrudan geçen bir isim formuna Kur'an'da rastlanmaz. Ayrıca Kur'an, akletmeyen müşrikleri eleştirirken kalp ve akli aynı anlam üzerinde değerlendirir (Câbirî, 2022, 38).

Ayetlerdeki kullanımına bakıldığında zihinsel bir süreci, akli bir işlemi, idraki ifade ettiği görülmektedir. Bu yönüyle aslında kalp ile tasdik sıradan bir bilmeden ziyade şeylerin mahiyetini açık, doğru bir şekilde anlayıp idrak etmektir. Yani insanın bilinçli bir şekilde leh ve aleyhteki delilleri düşünerek, değerlendirecek, tartışarak onaylamasıdır. Bu yönüyle kalp ile tasdik ya da kalp ile akletme, kavrama, anlama yetisiyle tek tek olayların fiziki ve görünür taraflarını aşarak bütündeki hikmeti yakalayıp hayatın ve varlığın fizik ötesindeki tümel anlamını, hikmetini, değerini kavrayıp bu sayede imana ulaşmaktır (Karaman vd, 2007, 631). Dolayısıyla Kur'an açısından akıl, akleden kalptir. Çünkü Kur'an eşyayı, mahiyetini ve ontolojik yapısını kendisine iman ettiği varlığın epistemolojik güvenilirliğine bırakacağı kalbi bir tasdik ediş ve akli bir teslim oluş mertebesinde akli dönüştürmeyi hedefler. Bu dönüşüm aklın dünyasından kalbin dünyasına, zihnin teakkülünden gönlün tefakkühüne intikalden başka bir şey değildir. İlk merhalede akıl düşünür. İkinci merhalede ise kalp, iman ederek aklın görevini devralır. Bu bağlamda Kur'ânî akıl, düşünen kalptir ya da iman etmiş akıldır (Pişkin, 2013, 118). Ayrıca kalp kavramı dışında İslam vahyinin her fırsatta referansta bulunduğu "*muha, hicr, hikmet, basar, taakkul, tefekkür, tezekkür, tedebbür, furkan ve nazar*" gibi akıl yürütme biçimleri de iman-akıl ilişkisi arasındaki epistemolojik yolun temel taşlarını oluşturur (Ay, 2011, 50; Aklın anlam alanına giren kavramlar için bkz. Altıntaş, 2005, 43-97). Ta'akkul, tefekkür, tezekkür, tedebbür, tefakküh gibi kavramlar aynı zamanda aklın fiili kullanımına ya da başka bir ifadeyle işlevsel akla işaret etmektedir (Ulukütük, 2013, 45).

Diğer yandan ikinci boyut olan dil ile ikrar yani imanın dışa yansımaları, zihinsel bir süreç olan kavrama, anlama, değerlendirmeden sonra kalp ile onaylanan inancın bilişsel ve duyuşsal kesinliğinden sonra dışsal tezahürünü oluşturur. Bir anlamda kalpte gerçekleşen doğrulamanın, onayın zahire vurulmasıdır. Bu yönüyle imanın salt içsel bir doğrulama değil aynı zamanda yaşanan tecrübe ve akli çıkarımlara dayanan teslimiyetin sözsöz ifadesidir. Üçüncü boyut olan ve bedenle ilişkilendirilen alan ise bedeninin iman için bir dışa vurum ve uygulama aracı olarak görüldüğüdür. Bu bağlamda beden (amel), imanın pratikteki tezahürüdür, iman edilen doğruların hayata geçirilmesidir. Bütün bu düşünceler bağlamında aslında İslam düşünce geleneğinde iman-akıl-amel ilişkisinde en genel anlamda haber (nakil), akıl ve irfan merkezli olmak

üzere üç tür yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımlar, hadisçiler ve bazı fakihler tarafından kabul edilen nakle bağlı rivayet eğilimi; filozof ve kelamcılar tarafından temsil edilen nassın hikmet ve maksadını ön plana çıkaran rey eğilimi ve şeriat, tarikat ve hakikat olgusunu bir süreç olarak gören tasavvufçular tarafından temsil edilen dinsel mükâşefe/tecrübe olmak üzere üç farklı eğilim şeklinde oluşmuştur (Ay, 2011, 51). Hacı Bektaş Veli'nin konuyla ilgili yaklaşımı üçüncü grupta yer alan anlayışı yansıtmaktadır.

1. Birinci boyut: kalbin tasdiki

İslam düşünce geleneğinde yer alan imanla ilgili giriş bölümünde ifade edilen bu anlayış, benzer şekilde Hacı Bektaş Veli'nin düşüncelerine de yansımaktadır. O, imanla ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Ammâ her kişi kim imân ten üzredür dirse hatâdur. Ve eğer cân üzredür dirse hem hatâdur. Pes şöyle bilmek gerek kim imân akl üzredür ârifler katında, ammâ ma'rîfet bir dil üzredür. Ve Çalab Tanrı'ya gönülden danukluk virüp inanmazsa münafukdur” (Hacı Bektaş Velî, 2007, 68).

Metinden açıkça anlaşıldığı gibi imanın akıl, kalp, (tasavvufî anlamda gönül) dil, beden (amel/ten)) ile yakından ilişkisi vardır. Buna göre Hacı Bektaş Veli açısından iman, sadece halden yani dışı durumdan (beden-ten) ibaret değildir. Bu yönüyle o, imanı kişinin sadece belli ritüelleri yaparak ibadet etmesi, görünüşte Müslüman gibi yaşaması olarak görmez. Çünkü zahirde gerçekleştirilen davranışları içsel doğrulama ve niyet ile desteklenmediği sürece yüzeysel yani tasavvufî anlamda ruhsuzdur. Bu bağlamda onun, “hangi insan ki imanın ten üzere olduğunu söylerse hata eder”, cümlesinde ten daha çok bedeni duyguları, duyuları daha doğrusu fiziksel dünyaya ait olan alanı temsil eder. Dolayısıyla onun iman anlayışında imanı yalnız bedenle ilişkilendirmek, daha doğrusu belli ibadet kalıplarına, ritüellere, dışsal eylemlere indirgeyen yaklaşımlara eleştiri vardır. Mekanik, yüzeysel, belli şekil ve kalıplara indirgenmiş iman anlayışını kalpten, akıldan kopuk, sadece alışkanlık veya gösteriş olarak görür. Bu durum onun akıl-iman ilişkisinde hem aklın hem kalbin (gönlün) iman sürecindeki yerini öne çıkarır. Zira o, imanın can üzere olduğunu söylemenin de hatalı bir ifade olduğunu belirtir. Buradaki “can” kelimesi klasik İslam düşünce geleneğinde daha çok hayat, ruh ya da nefis anlamında kullanılmaktadır.

Bilindiği gibi ruh, özellikle tasavvufî düşüncede genellikle insan bedeninde, ondan ayrı olarak kabul edilen madde veya etkin ilke (Demiray, 1988, 791), hayatın özü, bedende bulunan maddesiz hayat ilkesi, manevi benlik, can (Yazoğlu, 2022, 20), yaşam soluğu, dirilik ilkesi olarak tanımlanmaktadır. Bu tür bir anlamda ruh, çeşitli bilinç hallerinin, tinsel etkinliğin merkezi, bireyin benliğini meydana getiren entelektüel, ahlaki vb. duygusal yetilerin tümü şeklinde tanımlanabilir (Cevizci, 2017, 805). Nitekim kutsal metinlerde de benzer anlamda kullanılmaktadır. İncil’de *psyche* ve *pneuma*, İbranice’de İslam tasavvufî düşünce geleneğindeki kullanımına benzer şekilde nefis anlamında *nefeş*, ruh anlamında *ruah* ve *neşeme*, ruh, nefes, yaşam soluğu, hayat anlamlarına gelir (Dalkılıç, 2004, 101). Bununla beraber İncil’de *can* olarak tercüme edilen İbranice “nephesh” ve Yunanca “psyche” kelimeleri, beden, nefes, yaratık, yürek, zihin, kişi ve nefis gibi anlamlara gelir. Bu yönüyle “can”, kişi, beden ya da nefis ifade etmektedir. Dolayısıyla “can”, kişi ya da bir kişiyi oluşturan tüm şeylerin özetidir. Kitab-ı Mukaddes’te Yaratılış bölümünde ifade edilen, 1-21 arasındaki pasajlarda geçen ve *yarattı* anlamında çevrilen “nephesh”, can olarak ifade edilmiştir. “Ve insan yaşanan bir can oldu.” (Yaratılış, 2/7). Bu yönüyle can ile ruh kavramları, İslam düşünce geleneğinde olduğu gibi nefis ile ruh kavramları gibi bazen

birbirlerinin yerine kullanılmış, bazen ise birbirlerinden farklı, hatta “can”, ruhu da içine alacak bir şekilde kullanılmıştır.

Hacı Bektaş Velî'nin düşüncelerine baktığımızda her ne kadar birbirinin içine geçmiş olsa da o, can ve ten arasında ayırım yapar. Burada ten ile insanın maddi yönünü yani bedeni kastederken can ile manevi varlığı, ruhu, kalbi ve hakikati ifade eder. Dolayısıyla, “imanın ten üzere olduğunu söylemek hatadır,” ifadesiyle onun dışsal, şekli bir kabulleniş, belli ritüellere indirgenmiş hal olmadığını kasteder. Böyle bir iman tanımlamasını eksik hatta yanlış bulur. Nitekim tasavvuf geleneğinde ten üzere iman zahiri bir imanı simgeler. Bu yönüyle bedensel davranışlar daha doğrusu amel boyutu onun açısından imanın işareti olsa da asla kendisi değildir. Kaldı ki tasavvuf ehli açısından asıl olan iman batınidir. Yani kalpte yer etmiş, tefekkür, tezekkür, tedebbür ile yoğrulmuş, mârifet ve hakikat boyutuna ulaşan imandır.

Bütün bu anlamlarından öte Hacı Bektaş Velî, “imanın can üzere olduğunu söylese de hatadır”, ifadesinde geçen “can” kelimesi ile daha çok duygular, içsel coşku, mistik hal veya sadece hisleri kasteder. Bu yönüyle imanın salt duygusal bir teslimiyet ya da sezgi hali olmadığını, üzerinde düşünülerek, idrak ederek kazanılan şuur düzeyindeki bir olgu olduğunu vurgular. Dolayısıyla can, günlük dildeki kullanımından farklıdır. Çünkü günlük dilde bazen ruh ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bilindiği gibi tasavvufi düşüncede de ruh, Sad süresi 72. ayette geçen, “Ona güzel ve düzgün bir şekil verip ruhumdan üflediğim zaman...” ifadesinden hareketle ilahi kaynaklı görülür. Buna karşın can, ruhun tezahür ettiği bilinç, idrak merkezi, sır alemiyle bağlantılı, tasavvufi terminolojideki ifadesiyle latife-i rabbaniyedir. Duyguların ve imanın merkezi olan kalp, ilahi nefhanın insandaki yansıması olan ruhu da kapsayan bütünsel tezahür olarak kullanılır. Öyleyse onun düşüncesinde “can” varlığın bedensel boyutunun ötesinde ilahi sevgiye açık, kaynağı olan Allah'ı mârifetle tanımaya ehil, tevhid sırrını da idrak edebilen hakiki benliktir. İnsan bu hakiki benlik olan can ile bir anlamda gönül merkezi ile imanı gerçekleştirir. Bu bakımdan onun “iman can üzeredir”, ifadesi, imanın hakikatte zahiri değil batını bir yönelim ve idrak hali olduğunu gösterir.

Hacı Bektaş Velî'nin yukarıda geçen şekliyle, “Şöyle bilmek gerekir ki Ârifler katında iman akıl üzeredir”, şeklindeki vurgusu ise tasavvufi düşünce ile aklı bir araya getirmektedir. Zira Bektaşilik/Alevilik geleneğinde Allah'ın gizli bir hazineyken bilinmek istemesi, bunun için evren ve insanı yaratması ile yaratılmışların en şerefli olan insanın yaratana bilmesi şeklindeki teoloji imanın akıl üzere kurgulanması ile olanaklıdır (Savaşçı, 2010, 410). Zaten tanıyan, bilen, vâkıf, âşina olan, halden anlayan anlamına gelen ârif, çoğunlukla tasavvufçular tarafından kullanılmaktadır. Ârifin bilgisine ise mârifet denir. Tasavvufta Allah'a dair bilgi başta olmak üzere bütün varlık ve olayların mahiyeti hakkındaki bilgiye mârifet denilerek ârif ile âlim arasında ayırım yapılmıştır (Uludağ, 1991, 3/361). Hacı Bektaş'a göre ârifler, imanı sadece duygusal ya da törensel bir inanç değil, aynı zamanda aklı bir idrak olarak kabul ederler. Bu da akıl ile iman arasında bir çelişki değil uyum olduğunu gösterir. Akıl burada sadece rasyonel düşünme değil; varlığın ve hakikatin derin anlamını idrak etmek, sorgulamak, anlama kabiliyeti olarak yorumlanmaktadır. Ârif, Allah'ı tanımayı akıl yoluyla destekler, kalp ile tasdik eder. Velî'nin imanın akıl üzere olduğu gerçeğini âriflerin bilebileceği düşüncesinin altında Coşan'ın da ifade ettiği gibi, “Ârifin aslı sudan, suyun aslı cevherden, cevherin aslının da Tanrı'nın kudretinden olduğu” düşüncesi yatar (Coşan, Esat, 1987, 11). Burada âriflerin en temel özelliği ilmi irfana dönüştürebilmeleridir. İrfân ise edeple girilen dergâhta tasavvuf eğitiminin bir sonucu olarak elde edilen vehbî olan bir kalp ve gönül yeteneğidir. Dolayısıyla

sezgi, tecrübe ve manevî yolla elde edilen bir bilgidir (Ulukütük, 2013, 51). Bu nedenle Hünkâr Bektaş'ın, âriflerin imanını akıl üzerine olduğu şeklinde tanımlarken burada kastettiği akıl, Batı düşüncesinde ortaya çıkan kökeni Latince *ratio* kelimesine dayanan rasyonalizm anlamında akılcılık değildir. Çünkü bu tür bir akılcılık herhangi bir dini inancın doğru, haklı ve geçerli olması için o inanç sisteminin tecrübi olarak doğrulanmasını aklın zorunlu görmektedir. Özellikle Clifford'un, "her yerde ve herkes için her zaman yetersiz bir delile dayanarak bir şeye inanmak yanlıştır," (Clifford, 1876, 295) şeklindeki ilkesine dayanan bu yaklaşımda tüm inanç önermelerinin doğruluğu onların aklın ispat edilmesiyle mümkün olduğu savına dayanmaktadır. Oysa Hacı Bektaş Veli, âriflerin imanının akıl üzerine temellendiğini ifade ederken tasavvufî gelenekte anlaşılan yaklaşıma paralel olarak aklı yegâne bilgi kaynağı olarak görmez. Aklın yanında sezgi, iç tecrübe, keşf kavramlarıyla ifade edilen bilgi kaynakları da vardır. Nitekim tasavvufî düşüncede bu kaynaklar çok önemli yer tutar.

Batı düşüncesinde yer alan akılcılıkta dini inançlar dahil her şey akli ölçütlerle değerlendirilip doğrulukları bu ölçütlerin onaylamasına bağlanırken ârifler, imanı sadece akılla değil, manevî tecrübeyle de (yakîn, mârifet) doğrulamaktadır. Öyle ki ilme'l yakîn, ayne'l yakîn, hakka'l yakîn gibi kavramlarla bilgi dereceleri tanımlanır. Bu yönüyle inanç, akıldan öte bir idrak düzeyi olarak görülür ve kalbin sezgisıyla de elde edilebilir. Dolayısıyla Batı düşüncesinde yer aldığı şekliyle akılcılık düşüncesinde temel olan, "akılla çelişen her şey reddedilir," anlayışı tasavvufî gelenekte kabul görmez. Çünkü bilgiyi elde etmenin salt yolu akıl değildir. Bu durumda Hacı Bektaş Veli'nin, "Şöyle bilmek gerekir ki ârifler katında iman akıl üzeredir", şeklindeki ifadesinden salt akılcılık çıkmaz. Çünkü tasavvufî düşünce geleneğinde metafizik hakikatler, kalp gözü denilen keşf, ilham, sezgi, bireysel dini tecrübe vb. vasıtalarla da elde edilir. Çünkü onlar için iman bireysel olarak yaşanan, hale dökülen tecrübi ve zevkî bir boyut da içerir. Dolayısıyla burada bir rasyonalizmden söz edilecekse ancak tasavvufî bir rasyonalizmden bahsedebiliriz. Çünkü o, imanı salt mantıksal değil mârifetle birleşen bir akıl ile onaylanan, gönlün içselleştirip tatmin olduğu, hayata yansıyan, gönülden gelen bir yakîn (kesin bilgi ve teslimiyet) hali olarak görmektedir. Nitekim gönülden tanıklık ile ilişkilendirerek salt entelektüel bir onay değil aynı zamanda bir güven ve iç huzur hali olarak da görmektedir. Burada onun gönülden tanıklık ibaresi, sadece duygusal değil anlamış ve kabullenmiş, mutmain olmuş bir kalbi ifade eder. Dolayısıyla iman, onun açısından birinci boyutuyla bilinçli bir idrak sonucunda oluşan emniyet duygusu doğuran bir teslimiyettir. Bu teslimiyet salt duygusal ya da belli ritüellere indirgenmiş şekilsel bir olgu değil anlamlı ve bilinçli bir varoluş halidir. Bu ise sadece bilgiyle değil manevî arınma ve kalbi terbiye ile olmaktadır. Hacı Bektaş Veli'nin bu yaklaşımı, modern fenomenolojik din tasvirleriyle de paralellik taşır. Çünkü imanın bir varlık hâli, bir bilinç durumu olarak tanımlanması, dinin salt bilgi değil yaşantı olduğunu vurgulayan çağdaş yorumlarla örtüşmektedir (Bk. James, 1908). Yine Hanefî-Mâtürîdî gelenekte yer aldığı şekliyle onun akıl ile kalp arasında kurmuş olduğu tamamlayıcı ilişki, aklın ulaştığı bilginin kalbi ikna etmesi sonucu oluşan teslimiyetle meydana gelen iman ile salt teorik bilgi arasında da fark vardır. Her ne kadar bilmek, doğruyu kavramak olsa da bu doğruya bağlılık ve teslimiyet kalple olur. Bu yaklaşım, modern dini epistemoloji içinde "doğruluk bilgisi" (truth cognition) ile "inançsal bağlılık" (faith commitment) ayrımı yapan epistemologların teorilerine yakındır. Örneğin John Hick, iman ile bilgi arasındaki ilişkiyi açıklarken bu ayrımı kullanır. Bilgi, bir inancın doğruluğunu gösterse de iman onu içselleştirme ve yaşama biçimidir (Karşılaştırmalı olarak bk. Hick, 1966). Veli'nin düşüncesi de buna paralel biçimde "kalbin ikna"sını iman için olmazsa olmaz bir şart olarak görür.

İmanın anlamlı ve bilinçli bir varoluş hali olması onun şüpheden uzak olmasını da içermektedir. Nitekim o şüpheyi şeytan işi bir durum olarak görür. İmanın şüpheden uzak olmasını ise akıl üzerine temellendirilmesine bağlar.

“Rahmanın aslı iman, şeytanın aslı ise şüphe. Fakat imana şüphe katmak güçtür. Çünkü iman akıl üzeredir. Akıl, sultandır ve ten içinde imanın naibidir. Sultan giderse naip de gider” (Hacı Bektaş Veli, 1990, 11).

Tasavvufi düşüncede sık sık karşılaşılan metaforların bir örneği olarak gördüğümüz bu metinde Hacı Bektaş Veli metafizik bir ayrım yaparak Allah'ın tecellisinin kulda iman ile ortaya çıktığını, şeytanın temsil ettiği şeyin ise şüphe, tereddüt, vesvese ve inkâr olduğunu vurgulamaktadır. Buradaki şüphe metodik bir şüphe olarak akli sorgulamadan çok kalpteki vesvese ve hakikatten sapma hali olarak görülmektedir. Vesvese ve şüphe ile hakikatten sapmadan kurtulmanın yolunu ise akıl üzerine temellendirilen bir iman olduğunu belirtmektedir. Çünkü akıl gibi sağlam bir zemine oturtulup inşa edilen iman kolay kolay sarsılmaz. Onun bu yaklaşımı bize klasik İslam düşünce geleneğinde yer alan bilinçli bir idrak ile gerçekleşen tahkiki iman ile gelenekten körü körüne alınan taklidî iman ayrımını hatırlatmaktadır. Metinde en dikkat çeken anlam yüklü cümle aklın yönetici ve karar verici olan sultan ve iman da onun temsilcisi, onun adına hükmeden naip ile özdeşleştirilmesidir. Nasıl ki sultanın varlığında ancak onun naibinin bir anlamı olacak, sultan olmadığında o da olmayacaktır, benzer şekilde akıl var oldukça iman da bir anlamı olacak ve yerinde duracaktır. Aksi halde yani sultan olmadığında nâib de olmayacağı gibi bilinçli düşünme, idrak ve muhakeme olan akıl olmayınca iman da olmayacaktır. Buradaki onun temel mesajı, akli olmayanın imanı yoktur, düşüncesine benzer şekilde “Aklını terk eden imanını da kaybeder,” ilkesidir. Bu ilke aslında tasavvufta sıkça rastlanan fakat çoğunlukla göz ardı edilen bir vurgudur. Aynı zamanda Hz. Peygambere nispet edilen, mevzu olup olmadığı tartışılan, “Akli olmayanın dini yoktur,” rivayetinin bir yansımasıdır (Rivayetin kaynağıyla ilgili tartışmalar için bk. Kılıç, 2007). Bu yansımayı o, şu şekilde dile getirir:

*Kim ki aptal, aklının fermanı yok,
Aklını kullanmaya dermanı yok.
Yapmasın bir kimseyi Tanrım deli,
Akli yoksâ bir kulun, imanı yok (Özuğurlu, 1995, 41).*

Konuyla ilgili Makalat'da geçen önemli metaforlardan birisi de iman, akıl, şeytan, güvenlik, koruma gibi kavramlar etrafında güçlü sembollerle işlenen hazine-hırsız örneğidir.

“Şöyle bil kim, Rahmân aslı îmândur ve şeytân aslı gûmandur. Îmâna gûman katmak düşmez. Zirâ kim îmân akl üzredur ve akl sultândür ve ten içinde nayib İblîsdur. Pes sultan gitse nayib durur. Meselâ îmân bir hazînedür. İblis bir uğrudur. Akıl hazînedârdur. Hazînedâr gitti uğrı hazîneyi ne itdi!” (Hacı Bektaş Veli, 2007, 68).

Bu metafora göre iman, bir hazine; İblis ise hırsız; akıl hazinedar olarak sembolleştirilir. Hazinedarın olmadığı yerde nasıl ki korumasız kalan hazine hırsız tarafından çalınır, benzer şekilde aklın temellendirmedeği iman da İblis tarafından çalınır. Keza iman, bir koyun; akıl, çoban; İblis ise kurt olarak sembolleştirilir. Nasıl ki çobanın olmadığı yerde kurt koyunu yerse benzer şekilde akıl ile temellendirilmeyen iman da şeytan tarafından kolay bir şekilde yok edilir (Hacı Bektaş Veli, 1990, 11).

Makalat'da geçen hazine-hırsız-haznedar metaforuna baktığımızda iman son derece değerli, korunması gerek içsel bir mücevher gibi tasvir edilerek hazine ile

sembolleştirilmektedir. Bu yönüyle iman insanın var oluşuna anlam kazandıran, onun davranışlarına yön veren kutsal bir servet olarak görülmektedir. Şeytan ise bu değerli hazineyi çalmak isteyen bir düşman, fırsat kollayan bir tehdit unsuru olarak hırsız ile sembolleştirilmektedir. Öyle ki insanın kalbinde yer alan imanını zayıflatmak, çalmak için her an pusudadır. Akıl ise haznedarla özdeşleştirilerek koruyucu bir roldedir. Haznedar gibi aklın burada koruyucu bir rolü vardır. Nasıl ki haznedar değerli mücevherlerin güvenliğini sağlamaktadır, benzer şekilde akıl da imanı koruyan, onları dış tehditlere karşı muhafaza eden bir bekçi gibidir. Haznedarın yokluğunda değerli mücevherlerin hırsızlara karşı savunmasız kalması gibi aklın yokluğunda da iman savunmasız kalır ve kolayca yok olabilir.

Öyleyse Hacı Bektaş Velî'nin bu metaforu imanın salt duygusal veya taklit düzeyinde kalmasının yetersizliğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle onun düşüncesinde akıl, imanın sağlam temellere oturtulması, sorgulanması, içselleştirilmesi için gereklidir. Aksi hâlde, geleneksel veya yüzeysel bir iman anlayışı, dış etkiler karşısında savunmasız kalacaktır. Dolayısıyla bu metafor aklın rehberlik işlevini öne çıkarır. İmanın, tek başına bırakıldığında istikametini kaybedebileceğini veya manipülasyona açık hâle geleceğini gösterir. Bu nedenle akıl burada sadece koruyan değil yön veren bir araçtır. O halde onun açısından imanın sağlam ve kalıcı olabilmesi için akılla desteklenmesi gerektiği açıktır. Kaldı ki onun, akıl olmadan iman, sadece taklit olur; sorgulanmaz, savunulmaz, gelişmez; akıl, imanı dış tehditlere yani şüphe, vesvese ve sapkınlıklara karşı muhafaza eder ve bu sayede kişi, inandığı değerleri neden benimsediğini bilir ve bu bilinçli iman daha güçlü olur, şeklinde açıklanabilecek düşüncesi Türk İslam düşünce geleneğinde özellikle Hanefî-Mâturidî geleneğinde çokça savunulmuştur.

Hacı Bektaş Velî'nin Makalat'ının marifetin makamları bölümü akıl-iman ilişkisini marifet bağlamında da temellendirir. Öyle ki bu bölümü, anlatılan metafor ve örneklerle bilgi, farkındalık ve manevi gelişim süreçlerini birbirine bağlayan derin bir anlayışı yansıtır. Özellikle iman ile ilişkisinde akıl bilgi edinmenin aracı olarak görülürken marifet derin bir içsel kavrayış ifade eder. Aynı zamanda bu içsel kavrayışın ötesinde bireyin iç dünyasında oluşan bir farkındalığı ve manevi gelişimi yansıtır. Bu yönüyle birinci boyut olan kalp ile tasdikte gerçek bilgi, sadece akıl ile değil tasavvufi anlamda gönül ve mârifet ile anlam bulur. Dolayısıyla onun tarikatın makamlarını bütünüyle düşündüğümüzde ilim bilgiyi sağlar, mârifet onu içselleştirir, bu içselleştirmeye ortaya çıkan bilgelik (ârif) ise kişiyi gönül yolculuğuna çıkarır. Bu yönüyle iman tanımlamasında geçen kalp kavramının akılla ilişkisi göz önüne alındığında, Hacı Bektaş Velî düşüncesinde çağdaş dünyada çokça tartışıldığı gibi akıl ve iman arasında bir gerilim olmasından ziyade bir birlik olduğunu görürüz. Zira onun düşüncesinde iman, kalbin (aklın) derin kavrayışıyla kök salan; gönlün teslimiyeti ile yeşeren ve üçüncü boyut olarak isimlendirdiğimiz başlıkta da göreceğimiz gibi amelle süslenen bir varoluş halidir. Dolayısıyla onun iman anlayışında aklın ön koşul haline getirilmesi modern Batı düşüncesinde yer alan salt matematiksel bağlamda oluşturulan akıl değil Eğri'nin ifadesiyle manevi eğitimle elde edilip irfâna dönüştürülen akıldır (Eğri, 2021). Çünkü Hacı Bektaş Velî'nin yaklaşımında iman, akılla yoğrulmuş bir derinlik kazanır. Zira akıl, insanı sadece söyleneni kabul eden pasif bir varlık olmaktan çıkarır, bilinçli, sorgulayan ve anlayan bir iman sahibi yapar. Bu iman ise dil ile ikrar edilerek ikinci bir boyut kazanır.

2. İkinci boyut: dil ile ikrar

İslam'da kalp (inanç) ve ikrar (sözlü beyan) arasındaki ilişki çok önemlidir. Kalp, bir insanın Allah'a olan samimi bağlılığını ve içsel inancını temsil ederken

ikrar, kişinin dil yoluyla bu inancı ifade etmesidir. Bu açıdan onun tanımlanmasına baktığımızda imanın içsel ve dışsal olmak zere iki temel boyutunun öne çıktığını görürüz. İçsel boyutu, kalp-akıl-gönül kavramlarıyla, dışsal boyutu ikrar ve amel ile ilişkilidir. Bu yönüyle iman-akıl-kalp-amel ilişkisi bağlamında onun düşüncelerinde imanın aklın idrakiyle başladığı, kalbin tasdikiyle yerleştiği, dilin ikrarı ile beyan edildiği ve amel ile somutlaşıp sürekliliği ile de kemâle erdiği görülür. Dolayısıyla akıl, bireyi imana sevk eden bir araç olarak düşünülür. İman gerçekleşikten sonra ise ikinci aşama olan ikrara geçilir.

İkinci boyut olan ikrar yani onun, “imanın dil üzere olduğu” şeklindeki ifadesi(Hacı Bektaş Veli, 1990, 10), aslında gönülden yapılan tanıklığın yani içsel imanın, onaylamanın dışa yansımaları, dış dünyaya ilan edilmesidir. Bilmeyi içeren, ondan ayrı düşünülmemeyen, bir yönüyle gönülden tanıklık ile yapılan içsel konuşmanın zahire vurulmasıdır. Bu açıdan bakınca o, imanı sadece içsel bir durum olarak görmez. En azından toplumsal boyutu olan bir olgu olarak da ifade eder. Yani klasik tanımda geçen tasdik, gönülden tanıklık ile kalbe; ikrar, dile; amel ise sonraki aşamada göreceğimiz gibi bedene (tene) atfedilir.

Bilindiği gibi “gönül”, tasavvufi düşüncede manevî sezgilerin, iman ve vicdanın merkezi olarak genellikle kalp anlamında kullanılır. İşte ikrar, manevî sezgilerin, vicdanın, imanın daha doğrusu iç aleminin dile geldiği, dile yansıdığı boyuttur. Bu yönüyle ikrar insanın kalbinin yani imanının, niyetinin, duygularının aynasıdır. Hacı Bektaş bu durumu, “Gönül ne fetvâ virürse dil anı söyler” şeklinde ifade etmektedir (Hacı Bektaş Veli, 1990, 102). Öyleyse bilişsel, duyuşsal vb. yetileriyle kalp-gönül, doğruyu-yanlışı, imanı-küfrü, güzel olanı-olmayanı ayırt edebilme niteliğine sahiptir. Bu özellikleri ile kalpte-gönülden oluşan iman, düşünce ya da his, dil vasıtasıyla dışa yansır. Dolayısıyla dilin söylediği aslında gönlün/kalbin, kelami anlamda aklın hükmüdür. Kalp doğruysa, söz doğru olur. Kalp bozulmuşsa, dil de yalan söyler. Nitekim o, kalp/gönül ve ikrar boyutunun arasındaki çelişkiyi Kur’an-i bakış açısıyla münafıklık olarak görür.

“Pes şöyle bilmek gerek kim imân akl üzredür ârifler katında, ammâ ma’rifet bir dil üzredür. Ve Çalab Tanrı’ya gönülden danukluk virüp inanmazsa münafıkdur” (Hacı Bektaş Veli, 1990, 68).

O zaman tanımda geçen gönülden tanıklık, imanın özü olarak aklın tatmin oluşu ve içsel doğrulamayı, dil ile ikrar, bu tatmin oluş ve içsel doğrulamının dış dünyaya ilanını; her ikisinin bireyin hayatı üzerinden davranışsal izdüşümü ise amel boyutunu oluşturmaktadır. Öyleyse iman akıl ile başlar, gönlün tanıklığı ile derinleşir, tatmine ulaşır, içselleştirilir; dil ile tüm dünyaya ilan edilir ve davranış (amel) ile hayata taşarak somutlaşır.

İmanın ikinci boyutu olan ikrar aşaması, her ne kadar bir önceki aşama olan bilişsel ve duyuşsal merkezi ifade eden kalbin akli çıkarımlarla onayladığı durumun dışsal tezahürü yani bir anlamda idrak, anlama, bilme, onaylama süreci olan kalp ile tasdik edişin zahire vuruşu olsa da, aslında bu zahire vuruşun hem toplumsal hem de bireysel yönleri vardır. Zira ikrar, kişiye kimlik ve aidiyet duygusu kazandırır. Çünkü onu belli bir topluluğa ait kılar. Müslüman bir birey, Müslüman bir topluma ait olma beraberinde sosyal bir yapı olarak cemaatle bağ kurmasına, ibadetlere katılmasına ve toplumsal dayanışma içerisinde yer almasına olanak tanır. Dil ile ikrar, inançta bütünlük sağlayarak bireyin kendisiyle çelişmeden yaşamasını sağlar. Temelde, “Ben neyim?”, “Kimim?” gibi varoluşsal sorulara net bir yanıttır. Dolayısıyla içsel yönelimi tamamlayan bir eylemdir. Bu durumda asıl olan içsel onaylama yani kalbi tasdiktir. Dil ile ikrar tamamlayıcı işlev görür. Nitekim o, bir kimse diliyle söyleyip gönlüyle

iman etmezse o kimsenin tüm amelleri boşa gider kanaatindedir (Hacı Bektaş Veli, 1990, 21).

Kalp ile tasdik edilen imanın dil ile ifade edilmesi bir başka açıdan ise bireyin kendini kabul ve güçlendirmesini sağlar. Bu durum onun özsaygısını ve güvenini artırır. Çünkü kişide rahatlama ve bütünlük hissi yaratarak içsel huzuruna katkıda bulunur. Ayrıca duygu-düşünce-dil arasındaki uyum bireysel psikoloji açısından da önemlidir.

Nihayetinde Hacı Bektaş Veli'nin, "imanın dil üzere olduğu" şeklindeki ifadesinde geçen ikrar, sadece bir dilsel ifade ya da söz değil aynı zamanda kalbinde onaylamış olduğu inanca dair tutum, bir duruş, bir bağlılık ifadesidir. Bu ifade toplumsal olarak kişiyi ait kılar, bireysel olarak benliğini şekillendirir, psikolojik olarak ise iç huzur sağlar. Diğer yandan bu durum bize, imanın kalpte başladığını ancak dil ile ifade edilerek hem dünya hem de ahiret düzleminde etkili ve görünür hale gelmesinin ilanı olduğunu, üçüncü boyut olan amelle de bu durumun açık bir şekilde somutlaştığını gösterir.

3. Üçüncü boyut: amel

Tasavvufi bakış açısına paralel olarak Hacı Bektaş Veli düşüncesinde iman, akıl ve davranışla bütünleşen bir olgu olarak görülür. Çünkü onlar açısından iman bilişsel, ahlaki ve davranışsal düzeyde desteklenmesi gereken bir olgudur. Birinci boyutta gördüğümüz gibi imanı kişinin temel inancı, tasavvufi anlamda şeriatın ilk makamı olarak gören Veli, onu aynı zamanda kişinin tanrısal gerçeklik ve ahlaki ilkeler ile uyum içinde olması için temel zemin olarak görür. Dolayısıyla temel zemin ile başlayan bu yolculuk üçüncü boyutta davranışlara yansıyan ve yaşamı şekillendiren amellerle kendini gösterir. Yani bir ve ikinci boyutta aklın rehberliğinde hayat bulan iman, sadece inanç olarak kalmaz, pratiğe de dönüşür. Bu da iman-amel birlikteliğinin temelidir. Bu durum, imanın salt teorik temellerle, yani zihinsel tasdik ve inanç ilkelerinin kabulüyle açıklamanın yeterli olmadığını göstermektedir. İman, belirli ahlaki davranışlar bütünüyle birlikte düşünüldüğünde aynı zamanda pratik bir çerçeve kazanır. Böylece iman soyut bir kabullenmeden çıkarak kişinin günlük hayatta sergilediği tutum ve eylemlerle somutlaşan, davranış üzerinden 'doğrulanabilen' bir nitelik haline gelir. Başka bir ifadeyle, insanın ahlaki davranışları, onun iman iddiasının samimiyetini ve derinliğini gösteren bir ölçüt olarak görülür. İman artık epistemolojik (bilgiye dayalı) boyutunu aşarak onu aksiyolojik (değer ve ahlaka dayalı) bir zemine oturur. Teorik bir 'bilme' halinden çıkıp ahlaki erdemlerle 'olma' haline dönüşür. Bu 'olma' halinde iman sağlamsa ancak kişinin amelleri ve ahlaki yetkinliği üzerinden yapılır. İkinci boyutta iman varlık sebebi olan insanı 'edep' mertebesine yükseltme hedefi gerçekleşir. Dolayısıyla iman, kişiyi nefret, garaz, kin gibi kötü fiillerden arındırıp ahlaki bir olgunluğa erdirmelidir (Yeşilyurt, 2003, 22). Tamda bu noktada tasavvufi gelenekte de sıkça vurgu yapılan, "Edebi olmayanın imanı da olmaz", düsturu, ahlaki iman bir süsü değil bizzat varlık şartı olarak tanımlayan varoluşsal bir ilkedir. Böylelikle iman ile ahlak arasındaki bağ zorunlu ve tamamlayıcı ilişki olarak tanımlanmış olur.

Diğer yandan Hacı Bektaş Veli'nin imanı tamamlayan unsur olarak gördüğü amel, sadece belli kalıplara indirgenmiş şekilsel ibadetler değil aynı zamanda helal ve haram ilişkisi bağlamında ahlaki irade, aile kurma ve sorumluluk, empati ve toplumsal sorumluluk, merhamet ve diğerkâmlık, maddi ve manevi temizlik, kötülüklerden uzak durup iyiliği emretmek gibi sosyal ahlak alanlarını da içerir. Bu durum bir yönüyle tasdik ediş halinin eyleme dönüşmesidir. Bilindiği gibi akıl-iman-amel bağlamında

‘tasdik’ kavramı, doğrusal ve birbirini tamamlayan dört aşamalı bir süreci ifade eder. İlk olarak akıl, bir hakikati tanım ve bilgi düzeyinde kavrar. İkinci aşamada iman, aklın kabul ettiği bu hakikati içselleştirir ve kalben benimser. Üçüncü ve dördüncü aşamada amel devreye girer. Benimsenen bu hakikatler eylemlerle doğrulanır, somut bir gerçekliğe dönüştürülür. Dolayısıyla ‘tasdik ediyorum’ demek, aklın bildiğini, kalbin onayladığını ve bedeninin uyguladığını beyan etmektir (Özcan, 2016, 85). Bu bütünlük zihinsel kabul (akıl) ile pratik yaşantı (amel) arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırır; kişinin iç dünyasındaki inancı ile dış dünyadaki eylemleri arasında tam bir tutarlılık sağlar. Dolayısıyla tasdik, soyut bir zihinsel onaydan ibaret olamayıp aklın hükmü ile davranışların şahitliğinin örtüşmesidir. Aklın doğrusu ile eylemin gerçeğinin ‘bir’ olmasıdır.

Nitekim Hacı Bektaş Veli, şeriatın makamlarını anlattığı Makâlât’ın üçüncü bölümünde, bir ve ikinci basamağa sırasıyla iman ve ilmi yerleştirdikten sonra kalan sekiz basamağın tamamını amele ayırır. Bu bağlamda ibadetler olan üçüncü basamak imanın pratikteki yansıması olarak görülmekte, özellikle namaz, oruç, hac, gibi ibadetler insanın başta Allah’a, sonrasında topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmesinin yanı sıra kendi bireysel manevi gelişimi için de son derece önemli görülmektedir. Hacı Bektaş Veli açısından bu tür ameller sadece dışsal değil aynı zamanda içsel bir yaklaşım ve özdeşim gerektirir. Bu ise akıl-iman-amel bütünlüğü ile gerçekleşir. Bu bütünlüğün son boyutu olan amel, inancın somut bir şekilde hayata geçirilmesidir (Hacı Bektaş Veli, 1990, 13).

İmanın somutlaşması olan amel boyutu, helal kazanç ve haramlardan uzak durmak için akıl ve ahlaki sorumluluğun birleştiği noktadır. Bu noktada nassın dışında da akıl, neyin, niçin helal ve haram olduğunu doğru bir şekilde ayırt etme yeteneği sağlar. İman ise bu ayırt etmenin manevi yönünü güçlendirerek insanı ahlaki sorumluluğunun bilincine varmasını sağlar. İşte amel boyutu bu iki ilkenin ışığında ortaya çıkarak kişinin sosyal ve bireysel hayatını şekillendirir. Hacı Bektaş Veli, şeriatın makamları arasında saydığı evlenmeyi bile imanın davranışa yansıması olarak sorumluluk çerçevesinde görür. Ayrıca hem ahlaki hem de manevi gelişim için rehber olduğundan sünneti; hem inanç hem de ahlaki sorumluluk olduğu için merhameti; maddi ve manevi sorumluluk olduğu için temizliği; amelin iyiliği yayma ve kötülüğü engellemeyi içerdiği için sosyal bir ahlak olarak emr-i bi’l-maruf nehy-i ani’l-münkeri şeriatın makamları arasında görür (Hacı Bektaş Veli, 1990, 14). Onun şeriatın makamları olarak sunduğu basamaklara baktığımızda, imanın temel zemini oluşturduğunu, ilmin akıl ile şekillendiğini, amelin bu kişinin inancını somutlaştıran eylemler olduğunu ve ahlaki sorumlulukların kişiyi toplumsal sorumluluklarla donattığı bütünsel bir yaşam sunduğunu görürüz. Akıl-iman-amel ilişkisinde akıl, imanı anlamlandırırken amel, imanın doğru bir şekilde somutlaşmasını sağlayarak bireysel ve toplumsal sorumluluklarımızı yerine getirmemizi sağlamaktadır. Daha doğrusu üçü birleşerek bireyin manevi ve ahlaki gelişimini desteklemektedir. Bu yönüyle imanın üçüncü boyutu amel, iman ve akıl arasındaki uyumu ikinci boyutta sözselsel olarak ifade ettikten sonra üçüncü aşamada pratiğe döker ve dini hayata yansır. Bu üç öge, birbirini tamamlayarak insanın manevi ve toplumsal sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmesine olanak tanır.

Ameli imanın özü değil sonucu olarak gören Hacı Bektaş Veli, konuyu iman-akıl-amel-şüphe-küfür gibi kavramlar çerçevesinde de açıklamaya çalışır. Özellikle şeriatın makamlarından ilki olarak gördüğü imanı açıklarken birçok kelam aliminin birbiriyle tartıştığı ve kelam ekollerini birbirinden ayıran iman-amel ilişkisine vurgu yapmakta ve imanın amelden ayrı olamayacağını belirtmektedir:

“Amma ta ‘at imandur. İman ta’atdur, birbirinden ayrı olmaz. Degme ta’a t imana irmez. Ve hem küfr ma’siyetdur, degme ma’siyyet küfre irmez” (Hacı Bektaş Velî, 2007, 68).

Metinde yer alan düşüncelerini, “Şüphesiz Allah kendisine ortak koşanları affetmez; bunun dışındaki günahları dilediği kimseye bağışlar,” anlamında Nisa suresi 48. ayet ile destekler. Bunu yaparken iman ile amel arasında ayırım yapar. Her ibadetin gerçek imanı göstermediğini, bir kısmının şekilsel olabileceğini, dolayısıyla niyet ve içsel inancın amelden daha öncelikli olduğunu vurgular. Bu düşünceleriyle günahı, imanı yok etmeyen müminin yaptığı bir hata olarak değerlendirmekte özellikle kelimat düşünce geleneğinde sıkça tartışılan Haricîler gibi bazı mezheplere karşı tasavvuf ehlinin merhamet merkezli bakışını ortaya koymaktadır. Fakat bunu yaparken ameli imanı tamamlayan, onun sonucu olarak ortaya çıkan bir davranış olarak görmektedir. Nitekim o bu durumu şu şekilde ifade eder:

“Pes Çalab Tanrı’ya inanmak gerek kim îmândur ve buyurduğun dutmak îmândur ve ‘yığlın’ diduginden yığlınmak, Tanrı’ya inanmaktır” (Hacı Bektaş Velî, 2007, 71).

Yani Tanrı’ya inanmak, buyruğunu tutmak, sakının dediğinden sakınmak imandır. Tanrı’nın buyruğunu tutmayıp sakın dediğinden sakınmamak Tanrı’ya inanmamaktır” (Hacı Bektaş Velî, 1990, 11), ifadeleri gerçek imanın aynı zamanda Allah’ın emirlerine uymak ve nehiylerinden sakınmakla mümkün olabileceğini göstermektedir. Çünkü burada açık bir şekilde gerçek imanın ölçüsünün davranışla desteklenmesi gerektiği olarak verilmektedir. Bu durum bir yandan imanın sözde değil eylemle de ifade edilmesi gerektiğini, diğer yandan ahlakî sorumluluk içerdiğini yansıtmaktadır. Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz gibi onun düşüncelerini bütünsel olarak değerlendirdiğimizde o, sûfî bir bakış açısı olarak imanın zihinsel, ahlâkî ve davranışsal düzeyde güçlendirilmesi gerektiğini savunur.

Hacı Bektaş Velî, amel ile tamamlanmayan imanı gerçek iman olarak görmez. Nitekim onun, “Meselâ biregu diliyle îmân geturse ve goulüyle inanmazsa.... dukeli işledugi amelleri hebâen mensûrâ olur, (Hacı Bektaş Velî, 2007, 82) biçimindeki sözleri, özellikle tasavvufî bir bakış açısına dayanarak, insanın neyi nasıl tükettiğine ve değerli şeyleri nasıl yaşadığına dair derin bir eleştiridir. Helal-haram ölçüsünü gözetmeksizin sadece arzu ve isteklerle yaşanan bir hayatın hem dini hem de ahlaki sınırı aşmak olduğunu, böyle bir yaşamın da insanı manevi olarak “saf” kılmayan bir davranış hali olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle haksızlıkla kazanılan nimetlerin sevinç kaynağı olmasının, kişinin iç huzurunu ve kalp safiyetini kaybetmesine sebep olacağını belirterek, maddi kazancın ötesindeki ahlaki temeli sorgulayıp bu durumu imanın etkisinin olmaması olarak ileri sürmektedir. Nitekim, “Ya’ni işbu inanmak mıdır kim siz inanursız!” (Hacı Bektaş Velî, 2007, 73) diyerek sadece formel bir inanın ya da görünüşteki dini pratiklerin gerçek bir iman ve kalp temizliğiyle örtüşmediğine dikkat çekmektedir. İmanın kalpte ve ruhta bir bağlılık olduğunu vurgulayarak bu bağlılığın amelle bütünleşmesi gerektiğini öne çıkarıp gerçek imanı amel ve güzel ahlak ile bütünleştirmektedir. Bu yönüyle onun açısından dışsal göstergeler, kişinin içindeki gerçek imanla örtüşmediği sürece bu sadece bir şekilcilik olur. Oysa gerçek iman, hem inanç hem de eylemlerin bir arada olduğu, adalet, doğruluk ve içsel saflığın bulunduğu bir haldir. Hacı Bektaş Velî, bu dengenin önemini hatırlatmaktadır.

Hacı Bektaş Velî’nin, “Kişiye en büyük devlet; edeb, akıl ve güzel ahlâktır,” (Hacı Bektaş Velî, 2007, 129) sözü imanın amelle ilişkisini manevi olgunluk ve sosyal hayattaki işlevi ile de ortaya koyar. Bu yönüyle tasavvufî anlamda edep, imanın ve aklın somutlaşmış hali, başkalarına ve kendine karşı saygı ve terbiyenin yansıtılmasıdır.

Bununla birlikte bireyin hayatına yansıyan güzel ahlak, birinci boyuttaki kalbi imanın, yani aklın yol gösterdiği doğru davranış ve karakter özelliklerinin dışa yansımasıdır. Bu, Kur'an ve sünnetin esaslarına uygun davranmak, iyilik, sabır, dürüstlük, hoşgörü gibi erdemleri yaşamaktır. Nitekim o, ahlakın ve edebin iman ile birleştiğinde gerçek anlamını bulduğunu söyler. Aksi takdirde iman, sadece bireysel bir inanç kalır; amel ise şekilsiz, anlamdan yoksun olur.

Onun düşüncelerine yansıyan akıl-iman-amel ilişkisinde, her üç kavramın ifade ettiği anlam da birbiri ile bütünlük sağlamaktadır. İman, kalpte yerleşen inanç ve bağlılığı ifade ederken akıl, imanın anlaşılması ve aynı zamanda hikmetli bir yaşam için rehber olurken amel, hem imanın hem aklın dışa yansımaları olan davranışlar ve güzel ahlakı ifade etmektedir. Her üç kavramda temel olan akıldır. Çünkü akıl, hem iç dünyadaki imanla hem de dış dünyadaki amelle köprü kurar. Bu köprü olmadığında iman, derinliği olmayan bir teslimiyet haline gelir; amel ise şekilsel, biçimsel ve boş kalır. Öyleyse imanla güçlenmiş akıl ya da akıl ile güçlenmiş iman, insanı gereksiz korku ve kaygılardan kurtarır, ahlaklı ve edepi yaşam ile bireysel ve toplumsal ilişkilerde barış ve saygı temeli oluşturur. Böylece dünyada hem içsel hem toplumsal huzura erişirken ahirette de Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanır. Sonuçta imanın asıl gayesi gerçekleşmiş olur. Bu yönüyle onun düşüncelerinde akıl-iman-amel ilişkisi daha çok irfan merkezlidir. Yani onun bu konudaki yaklaşımını bir anlamda şeriat-tarikat-hakikat bağlamında irfan merkezli kelimeler olarak görebiliriz. Bu irfan merkezli kelimeler düşüncesi birinci boyutta akıl ile iman; ikinci boyutta dil ile iman; üçüncü boyutta ise amel ile iman bütünlüştürmüştür.

Sonuç

Hacı Bektaş Veli'nin düşünce dünyasında iman kavramı, klasik kelimeler ve tasavvuf geleneklerinin bir sentezini yansıtarak derinlikli bir şekilde ele alınmaktadır. Onun yaklaşımı, imanı yalnızca teorik veya şekli bir boyuta hapsedemeyip akıl, kalp, dil ve amel üzerinden bütüncül bir varoluş hali olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle Hacı Bektaş Veli, iman ile akıl arasında bir çatışma değil bilakis tamamlayıcılık ilişkisi kurmakta, aklı imanın koruyucusu ve rehberi olarak öne çıkarmaktadır.

Onun iman tanımında kalbin merkezi bir rolü olduğu açıktır. Ancak burada kastedilen kalp, biyolojik bir organ değil; anlama, kavrama, idrak etme ve sezgi merkezi olarak insanın manevi yönünü ifade eder. Bu bağlamda kalbin tasdikî, akılla idrak edilen hakikatlerin bilinçli bir şekilde onaylanması anlamına gelir. Hacı Bektaş Veli, imanın yalnızca dışsal ritüeller veya duygusal sezgilerden ibaret olmadığını vurgulayarak, aklın rehberliğinde kalbin tasdikine dayanan bir iman anlayışını savunur. Bu yaklaşım, onun tasavvufî geleneğe bağlılığını gösterdiği gibi aynı zamanda iman–akıl ilişkisini epistemolojik açıdan temellendirme çabasını da ortaya koymaktadır.

İkinci olarak iman, sadece kalpte içsel bir tasdikle sınırlı kalmaz; dil ile ikrar ve davranışla hayata yansıyan bir boyut kazanır. Dil, gönülde yerleşen imanın dış dünyaya ilan edilmesini sağlar. Bu yönüyle ikrar, bireyin kimliğini, aidiyetini ve toplumsal bağlarını şekillendiren önemli bir unsur olarak görülmektedir. Hacı Bektaş Veli'nin vurgusu, imanın toplumsal boyutuna da işaret eder. Mümin, inancını sadece içsel bir bağlılık olarak değil, aynı zamanda sosyal bir aidiyet ve sorumluluk olarak da yaşar. Dolayısıyla iman, bireysel olduğu kadar toplumsal bir tecrübeyi de kapsar.

Üçüncü boyut olan amel ise imanın hayatla bütünleştiği aşamadır. Hacı Bektaş Veli, ameli imanın özü değil sonucu olarak tanımlamakla birlikte, amelsiz bir iman da eksik olacağını belirtir. Ona göre ibadetler ve ahlaki davranışlar, imanın kalpte kökleşmesinin ve akılla temellendirilmesinin ardından hayata yansıyan zorunlu

tezahürlerdir. Bu bağlamda iman–amel birlikteliği, yalnızca şekli ibadetler değil, aynı zamanda ahlaki sorumluluklar, toplumsal dayanışma, merhamet, adalet ve edep gibi erdemler üzerinden de anlam kazanmaktadır. Hacı Bektaş Veli'nin özellikle edep ve güzel ahlaka yaptığı vurgu, onun imanı ahlaki olgunlukla bütünleştiren yaklaşımını göstermektedir.

Sonuç itibarıyla Hacı Bektaş Veli'nin iman anlayışı, İslam düşünce tarihinde önemli bir katkı sunmaktadır. O, imanı sadece içsel bir duygu ya da şekli ibadetlere indirgemek yerine, akıl, kalp, dil ve amelin bütünlüğünde ele alır. Böylelikle iman, hem bireysel bilinç ve iç huzur hem de toplumsal sorumluluk ve ahlaki olgunluk boyutlarıyla kapsamlı bir varoluş hali olarak tanımlanır. Bu yönüyle onun yaklaşımı, modern dini epistemolojide iman ile bilgi, inançsal bağlılık ile doğruluk bilgisi ayrımı yapan teorilerle de örtüşmektedir.

Hacı Bektaş Veli'nin iman anlayışını çağdaş dini düşünce açısından dikkate değer kılan unsur, akıl ile kalp arasında kurduğu denge ve bütünlüktür. Batı'daki rasyonalist akılcılık ile tasavvufi tecrübeyi bir araya getiren bu yaklaşım, iman ile akıl arasında tarihsel süreçte sıkça gündeme gelen çatışma iddialarını boşa çıkarır. Onun düşüncesinde iman, akılla temellendirilmiş, kalple içselleştirilmiş, dille ifade edilmiş ve amelle hayata taşınmış bir süreçtir. Bu nedenle Hacı Bektaş Veli, günümüz dünyasında da geçerliliğini koruyan, bilinçli, ahlaki, sorumluluk sahibi ve irfan merkezli bir iman anlayışı sunmaktadır.

Diğer yandan Hacı Bektaş Veli'nin akıl–iman–amel ilişkisine dair yaklaşımı, İslam düşünce tarihinde tasavvufi bir rasyonalizmin örneği olarak değerlendirilebilir. O, imanı ne salt akla indirgemekte ne de sadece duygusal sezgilere dayandırmaktadır. Aksine, iman; akıl, gönül, dil ve amelin bütüncül bir birlikteliği olarak ortaya çıkar. Bu anlayış, bireyi hem içsel olgunluğa hem de toplumsal sorumluluğa yönlendirmekte, iman ile hayat arasındaki kopukluğu ortadan kaldırmaktadır. Böylece iman, yalnızca teorik bir inanç değil, yaşanan ve hayatı anlamlı kılan bir varoluş tecrübesi haline gelmektedir.

KAYNAKLAR

- Altıntaş, Ramazan. “Matûridî Kelâm Sisteminde Akıl-Nakil İlişkisi”. *Marife* 5/3 (2005), 233-245.
- Altıntaş, Ramazan. *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Ay, Mahmut. “Kelamda Akıl-İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 49-68.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Akılının Oluşumu*. çev. İbrahim, Akbaba. İstanbul: Mana Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Clifford, William. “The Ethics of Belief”. *Contemporary Review* 29 (1876).
- Coşan, Esat. *Hacı Bektaş Velî ve Makâlât*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1987.
- Dalkılıç, Mehmet. *İslam Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Demiray, Kemal. *Temel Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1988.
- Ebû Hanîfe, İmâm-ı Âzam. *el- Fıkhu'l Ekber*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Kalem Yayınları, 1981.
- Eğri, Osman. “Hacı Bektaş Velî ve Bektaşilik'te Akıl, İlim ve İmân İlişkisi”. <https://www.profdrosmanegri.com/> (blog), 05 Şubat 2021. <https://www.profdrosmanegri.com/haci-bektas-veli-ve-bektasilikte-akil-ilim-ve-iman-iliskisi/>

- Hacı Bektaş Velî. *Besmele Tefsiri*. Haz. Hamide Duran. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Hacı Bektaş Velî. *Makalat*. çev. Esat Coşan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Hacı Bektaş Velî. *Makâlât*. ed. Osman Eğri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Hacı Bektaş Velî, *Velâyetnâme*, Haz. Hamide Duran. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- James, William. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. New York, USA: Longmans Green&Co, 1908. <http://www.gutenberg.org/ebooks/621>
- Karaman vd, Hayrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kılıç, Sami. *Akıl ile İlgili Hadislerin Tespit ve Tahlili*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açidan İman*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 2016.
- Özügürlü, Haydar (ed.). *Hünkar Hacı Bektaş Velî'den özdeyişler*. Ankara: TBMM Yayınları, 1995.
- Pişkin, Yasin. "Kur'an'da Kalbin Akledişi: İman". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2013).
- Savaşçı, Özgür. "Günümüzde Bektaşilik / Alevilik". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 55 (2010), 409-416.
- Savaşçı, Özgür. "Alevi-Bektaşî İncancının Temel Kavramları", *Alevilik*. Haz. İsmail Engin-Havva Engin. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Uludağ, Süleyman. "Ârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/361-362. İstanbul, 1991.
- Ulukütük, Mehmet. "Hacı Bektaş Velî Makâlât'ında Akıl-İman İlişkisinin Din Felsefesi Açısından Tahlili". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 66 (2013).
- Yazoğlu, Ruhattin. *Gazali Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2022.
- Yeşilyurt, Temel. "Alevi-Bektaşî Düşüncesinde İman", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003), 17-25.

Extended Abstract

The relationship between reason and faith has been one of the most significant issues in Islamic thought throughout history, shaping theological, philosophical, and mystical discourses. Within this framework, Hacı Bektaş Velî, as a prominent figure of the Anatolian Sufi tradition, presents a holistic and integrative approach to understanding faith. His reflections on faith encompass not only the intellectual and cognitive dimension but also the spiritual, emotional, and practical aspects of human existence. This study examines Hacı Bektaş Velî's views on the interrelation of *'aql* (reason), *qalb* (heart), *lisân* (tongue), and *'amal* (deed), highlighting their complementary roles in constituting a comprehensive notion of faith.

At the outset, Hacı Bektaş Velî rejects any reductionist definition of faith that confines it merely to bodily practices, external rituals, or emotional impulses. Instead, he grounds faith in the intellectual capacity of human beings. The statement "faith is upon reason for the 'ârif" indicates that, for him, faith requires conscious understanding and intellectual discernment. In this sense, reason is not understood in the Western rationalist tradition as the sole and absolute source of truth but rather in the Sufi sense of *irfânî rationality*, which unites rational cognition with inner experience, intuition (*ilhām*), and spiritual unveiling (*kashf*). Thus, faith is achieved through a conscious, reflective process that combines rational discernment and inner certitude.

Secondly, the role of the heart is crucial in his conception. The heart in Islamic mystical epistemology is not merely a physical organ but the center of understanding, perception, and spiritual cognition. Qur'anic references, such as "they have hearts with which they do not understand" (Q 7:179), support this perspective by equating cognition with the heart. Accordingly, for Hacı Bektaş Velî, faith requires not only intellectual reasoning but also the confirmation (*tasdiq*) of the heart. This implies that true faith is not blind imitation (*taqlîd*) but

verified belief (*taḥqīq*), achieved through contemplation (*tafakkur*), remembrance (*tadhakkur*), and inner comprehension.

Thirdly, faith manifests itself externally through *iqrār* (confession by tongue). Hacı Bektaş Veli underlines that genuine faith cannot remain an entirely internal and hidden state. Instead, the verbal declaration of faith represents both an affirmation of inner conviction and a social dimension of religious identity. Through *iqrār*, faith gains visibility and establishes a sense of belonging and communal solidarity. Yet, he emphasizes that verbal confession without heartfelt conviction remains hollow and hypocritical, echoing Qur'anic criticisms of hypocrisy (*nifāq*). Thus, *tasdīq* and *iqrār* must coexist in harmony.

The practical dimension of faith is expressed through *'amal* (action). According to Hacı Bektaş Veli, deeds are not the essence but the natural outcome of faith. However, he strongly rejects a faith without practice, stressing that genuine faith inevitably bears fruit in righteous actions, moral conduct, and social responsibility. For him, faith is embodied in ethical living, encompassing honesty, compassion, humility, and respect (*adab*). Ritual practices such as prayer, fasting, pilgrimage, and almsgiving are important, but their authenticity depends on the inner sincerity and moral consciousness that accompany them. Therefore, he advocates an inseparable bond between faith and action.

Metaphorically, Hacı Bektaş Veli illustrates the relationship between faith, reason, and doubt through vivid imagery. Faith is likened to a treasure, reason to the treasurer, and Satan to the thief. Without the protection of reason, the treasure of faith becomes vulnerable to the theft of doubt, delusion, and temptation. This symbolism reveals the protective and guiding role of reason in safeguarding faith. Accordingly, he considers doubt not as a methodological tool of inquiry, as in modern philosophy, but as a satanic whisper (*waswasa*) that threatens the certainty of faith. Thus, faith established on rational and spiritual foundations is seen as resistant to such external threats.

Ultimately, Hacı Bektaş Veli's approach synthesizes the theological precision of the *kalām* tradition with the experiential depth of Sufism. His conception of faith integrates cognitive, affective, verbal, and practical dimensions into a unified whole. Faith begins with rational comprehension, takes root in the heart, is declared by the tongue, and is perfected through deeds. This comprehensive framework not only resonates with the Hanafi-Māturīdī understanding of rational faith but also anticipates modern discussions in the phenomenology of religion and contemporary religious epistemology, which emphasize faith as both cognitive assent and existential commitment.

In conclusion, Hacı Bektaş Veli presents an *irfān-centered theology* that transcends simplistic dichotomies between reason and faith. His vision affirms that faith is neither blind adherence nor mere rational deduction but a conscious, experiential, and practical engagement with divine truth. By situating faith at the intersection of reason, heart, language, and action, he offers a timeless perspective that remains relevant in contemporary debates on the harmony of intellect, spirituality, and morality in religious life.